

تأملی بر سرگذشت سوفرا

در شاهنامه فردوسی و منابع دوره اسلامی

رضا غفوری*

چکیده

یکی از رویدادهای مهم دوره ساسانیان جنگ‌های پیروز با هیتالیان است که با وجود تلاش‌هایی که ایرانیان در این پیکارها از خود نشان دادند سرانجام شکست سختی از هیتالیان خوردند و ناچار پیامدهای زیادی را متحمل شدند. پیروز که پادشاهی خودکامه بود برای جبران نخستین شکست خویش، بار دیگر به نبرد هیتالیان رفت اما نه تنها کاری از پیش نبرد، بلکه جان خود را نیز از دست داد. پس از این شکست‌ها هیتالیان مدت‌های طولانی در امور سیاسی ایران دخالت کردند تا اینکه سرانجام در دوره پادشاهی انوشیروان از میان رفتند. با این حال خاطرات تلخ این شکست‌ها هرگز از ذهن ایرانیان پاک نشد. بنابراین چندی بعد، ایرانیان برای حفظ آبرو برخی واقعات را تغییر دادند و داستان‌هایی از خود ساختند که برپایه یکی از مهم‌ترین آنها، پهلوانی به نام سوفرا به جنگ هیتالیان رفت و سرانجام آنان را به سختی شکست داد و آنچه را از ایرانیان نزد هیتالیان به غنیمت مانده بود بازگردانید. به احتمال زیاد این روایت‌های ساختگی در بیشتر خدای‌نامه‌های دوران ساسانیان وجود داشته و از آنجا به تاریخ‌های دوران اسلامی نیز راه یافته است. در این مقاله نخست به بررسی روایات شاهنامه درباره جنگ‌های پیروز و سوفرا با هیتالیان و دیگر روایت‌های تاریخی می‌پردازیم؛ سپس اساسی‌ترین تحریفاتی را که در دوره ساسانیان وارد خدای‌نامه‌ها شده است نشان می‌دهیم.

کلیدواژه‌ها: پیروز، سوفرا، قباد، هیتالیان، ساسانیان، شاهنامه فردوسی.

* استادیار دانشگاه نرجس خاتون رفسنجان reza_ghafouri1360@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۲/۶/۱۱ تاریخ پذیرش: ۹۲/۹/۱۱

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۲، شماره ۷۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

۱. مقدمه

در دوره شاهنشاهی ساسانیان، پس از درگذشت یزدگرد دوم (۴۵۷-۴۳۸ م)، میان پسرانش پیروز و هرمزد بر سر دست‌یابی به تاج و تخت نبرد سختی درگرفت. برپایه روایت‌های تاریخی نخست هرمزد سوم (۴۵۹-۴۵۷ م) به قدرت رسید، اما در نهایت پیروز (۴۸۴-۴۵۹ م) توانست برادر را شکست دهد و در سال ۴۵۹ م بر تخت سلطنت بنشیند. موفقیت پیروز با یاری همسایگان شرقی ایران، یعنی هپتالیان،^۱ تحقق یافت؛ زیرا این قوم تمایل داشتند در دربار ایران حامی و پشتیبانی برای خود داشته باشند؛ بنابراین پیروز را در نبرد با برادرش یاری رساندند (ر.ک. دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۰۸).

در آغاز پادشاهی پیروز، خشک‌سالی بزرگی به مدت هفت‌سال سراسر ایران را فراگرفت. پیروز برای مقابله با این رویداد نخست برخی مالیات‌ها را تخفیف داد؛ سپس انبارهای دولتی تأسیس کرد؛ مالکان و سرمایه‌داران را وادار کرد که ذخایر غله خود را در اختیار مردم قرار دهند (ر.ک. همان: ۳۰۹؛ گیرشمن، ۱۳۸۸: ۳۴۵). برپایه برخی روایت‌ها، پس از پایان دوران خشک‌سالی و به یادبود باران‌های فراوانی که بارید جشن «آبریزان»^۲ برگزار شد (ر.ک. مجمل‌التواریخ، ۱۳۸۳: ۷۱؛ آخته، ۱۳۸۸: ۶۵) که بنا بر گفته ابوریحان، زمان برگزاری این جشن روز سی‌ام بهمن‌ماه بود (ر.ک. بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۵۳-۳۵۵).

از نظر سیاست خارجی، در دوران پادشاهی پیروز نبردی میان ایران و امپراتوری بیزانس (روم شرقی) درنگرفت، زیرا هردو کشور گرفتار یورش‌های مردم تازه‌نفس سرزمین‌های شمالی بودند. از یک‌سو هپتالیان به ایران حمله‌ور می‌شدند و از سوی دیگر هون‌ها و دیگر قبایل وحشی شمال به دولت روم شرقی فشار می‌آوردند (فرای، ۱۳۸۳: ۲۴۶). با این حال در آغاز پادشاهی پیروز، شاه آلبانیای قفقاز که در زمان یزدگرد به‌ناچار زردشتی شده بود، سر به شورش برداشت و با مردم هون در شمال قفقاز هم‌دست شد و برضد پیروز جبهه گرفت. پیروز با سیاست و تدبیر آنان را شکست داد، اما دیگر مزاحمتی برای مسیحیان ارمنی و آلبانیایی ایجاد نکرد (ر.ک. همو، ۱۳۸۸: ۵۱۳، دریایی، ۱۳۹۰: ۴۰).

پیروز پس از فراغت از گرفتاری‌های نخستین، برای جنگ با هپتالیان رهسپار نواحی شرقی ایران شد. این قوم که جایگزین کوشانیان شده بودند در این هنگام خطر بزرگی برای شاهنشاهی ساسانی به‌شمار می‌آمدند. پیروز در حدود سال ۴۶۹ م. در جنگی که با هپتالیان کرد مغلوب شد و به اسارت آنان درآمد، برپایه برخی منابع، خوشنواز^۳ با نیرنگ بر ایرانیان چیره شد و شاه ساسانی را وادار کرد تا به صلحی ننگین و دشوار گردن نهد. این اوج ضعف شاهنشاهی ساسانی تا آن زمان بود؛ زیرا آنان باج‌گزار هپتالیان شدند و به‌ناچار

سرزمین‌هایی را به آنان واگذار کردند تا شاه ایران و اطرافیانش را استرداد کنند. اما هیتالیان قباد و خواهرش و نیز موبد موبدان را گروگان نزد خود نگاه داشتند (ر.ک. دریایی، ۱۳۹۰: ۴۰). «در تاریخ سلطنت ساسانیان، چنین شکست مفتضحانه‌ای نظیر نداشته است. دولت مقتدری که در حدود دویستسال با امپراتوری روم درنهایت موفقیت و قدرت می‌جنگید، اکنون خراج‌دهنده بربرها و کوچ‌نشینان شد» (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۰۹-۳۱۰). پس از این آشتی بدفرجام، پیروز برای جبران شکست خویش، بار دیگر روانه جنگ با هیتالیان شد. اما این بار نیز هیتالیان راه را بر او بستند و پیروز و سپاهش در خندق بزرگی که بر سر راهشان کنده و روی آن پوشانده شده بود فروافتادند و همگی نابود شدند (ر.ک. یعقوبی، ۱۳۸۷: ۲۰۱؛ طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۰-۱۶۱).

جنگ‌های پیروز با هیتالیان که به دلیل اسارت او برای مدت کوتاهی متوقف شد و سرانجام با مرگ او پایان یافت، بخشی از بحران سده پنجم میلادی را تشکیل می‌داد که به واسطه پرداخت خراج‌های بسیار سنگین، ایران در آستانه ورشکستگی مالی قرار گرفته بود (ر.ک. سلوود، ۱۳۸۳: ۴۴۰). ویسهوفر شکست فاجعه‌آمیز پیروز در برابر هیتالیان را یکی از عوامل سرنوشت‌ساز بحران پادشاهی ساسانی در قرن پنجم می‌داند (ر.ک. ویسهوفر، ۱۳۹۰: ۲۱۷). از این گذشته برخی پژوهشگران تازش هیتالیان به ایران را یکی از مهم‌ترین دلایل فروپاشی امپراتوری ساسانی می‌دانند^۴ (ر.ک. ثلاثی، ۱۳۸۱: ۱۲۷).

پس از کشته شدن پیروز، بزرگان ایران بلاش (۴۸۸-۴۸۴ م.) را بر تخت نشانند. سلطنت کوتاه مدت بلاش که در حدود چهارسال بود تقریباً بی‌حادثه گذشت؛ زیرا به دلیل ناتوانی کشور، شاه ایران رابطه صلح‌جویانه‌ای با ارمنستان و هیتالیان برقرار کرد؛ حتی به ناچار به گروه دوم نیز باج می‌پرداخت (ر.ک. دریایی، ۱۳۹۰: ۴۱). بیشتر تاریخ‌های اسلامی بلاش را پادشاهی نیک‌سیرت خوانده‌اند، چنان‌که در یکی از منابع بدو لقب «گران‌مایه» نیز داده‌اند (ر.ک. خوارزمی، ۱۳۶۲: ۱۰۲). با این حال بیشتر محققان نوشته‌اند که بلاش در سال ۴۸۸ م. به دست اشراف و روحانیان زردشتی برکنار شده است^۵ (ر.ک. کریستن‌سن، ۱۳۷۹: ۴۰۰؛ فرای، ۱۳۸۳: ۲۴۸؛ دریایی، ۱۳۹۰: ۴۱). از این گذشته شمار دیگری از پژوهشگران عقیده دارند که دلیل اصلی برکناری بلاش و برتخت نشستن قباد، مداخله هیتالیان در امور سیاسی ایران بوده است (ر.ک. گیرشمن، ۱۳۸۸: ۳۴۷؛ فرای، ۱۳۸۶: ۳۶۵؛ بروسیوس، ۱۳۸۹: ۱۹۴؛ کوکس، ۱۳۹۰: ۱۰۸).

در منابع تاریخی آمده است که «سوفرا»^۶ برای کین‌خواهی و رهایی اسیران از چنگ خوشنواز به جنگ او می‌رود. وقوع این نبرد در دوران پادشاهی بلاش روی می‌دهد. برپایه

این روایت‌ها سرانجام میان دو سپاه پیمان صلحی بسته می‌شود.^۷ برپایه روایات تاریخی، خوشنواز متعهد می‌شود که اسیران و غنایمی را که در زمان پیروز از ایرانیان گرفته بود بازگرداند. شماری از محققان وقوع این جنگ و صلح را انکار می‌کنند و احتمال می‌دهند که این خبر از همان منابع ساسانی گرفته شده و برای حفظ آبرو و حیثیت ساسانیان جعل شده است. زیرا بنابر اسناد تاریخی، ایرانیان تنها در دوران زمامداری قباد از پرداخت باج و خراج به هپتالیان خودداری کردند (ر.ک. دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۱۰؛ میرسعیدی، ۱۳۷۹: ۴۲۹).

قباد (۵۳۱-۴۸۸ م)، پسر پیروز، در دوران سلطنت بلاش از ایران گریخت و به پادشاه هپتالیان پناهنده شد. او با لشکری که به همراه آورده بود در بین راه دریافت که عمویش^۸ بلاش از دنیا رفته است. بنابراین بدون دردسر و با پشتیبانی سوفرا بر تخت سلطنت نشست (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۵-۱۶۶). در نخستین سال‌های پادشاهی قباد، سوفرا به دلیل رشادت و تدبیری که در نبرد با هپتالیان از خود نشان داده بود در میان مردم ایران از اعتبار و ارزش بسیاری برخوردار بود. از آنجاکه در دوران سلطنت قباد و پسرش خسرو اول، عناوین و مناصب تخصصی شده بود (ر.ک. دریایی، ۱۳۸۱: ۳۶) سوفرا و فرزندش زرمهر، از طبقه دبیران فاضل و دانشمند به‌شمار می‌آمدند (ر.ک. محمدی‌ملایری، ۱۳۸۴: ۱۰۲).

سرانجام قباد که از نفوذ روزافزون سوفرا در هراس بود و آن را خطری بزرگ برای مقام خویش احساس می‌کرد؛ کینه او را در دل گرفت و در نخستین فرصت بر آن شد که از تحت قیمومت سوفرا خارج شود. بنابراین از منازعه‌های موجود در بین اشراف استفاده کرد و از آنجا که میان سوفرا و شاپور مهران^۹ رقابتی وجود داشت، با استفاده از این هم‌چشمی، با یاری شاپور، طی توطئه‌ای که ترتیب داده بود سوفرا را از میان برداشت.

یکی از مهم‌ترین حوادث دوران سلطنت قباد ظهور مزدک بامدادان بود. مزدک در نخستین سال‌های پادشاهی قباد کیش و آیین تازه‌ای عرضه داشت که براساس اصلاحات اجتماعی بود. قباد در سال‌های نخستین پادشاهی خویش، بنابر مصالح سیاسی، به مزدک روی آورد و آیین او را پذیرفت، اما سرانجام از این فرقه روی‌گردان شد و از حمایت آنان دست برداشت. برپایه منابع اسلامی، در دوران پادشاهی انوشیروان، بیشتر مزدکیان قتل عام شدند.^{۱۰}

۲. اهمیت بخش تاریخی شاهنامه فردوسی

در شاهنامه فردوسی، از چهار دوره پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان و ساسانیان یاد شده است. گذشته از دوره پیشدادی که روایات آن اساطیری و برخی از آن مربوط به دوران هند و ایرانی است، شماری از ایران‌شناسان سلسله کیانیان را بازتاب یک دوره تاریخی در مشرق ایران می‌دانند (ر.ک. کریستن سن، ۱۳۸۱: ۵۶). باین حال برخی دیگر از پژوهشگران به نقد این نظریه پرداخته و دو سلسله نخستین را غیرتاریخی دانسته‌اند (ر.ک. سرکاراتی، ۱۳۸۵ ب: ۷۱-۱۱۲؛ نیز ر.ک. آیدنلو، ۱۳۹۰: ۲۱۳-۲۱۸).

شاهنامه از عصر اشکانیان نیز آگاهی چندانی به ما نمی‌دهد. اما درباره دوران ساسانیان وضع به‌گونه دیگری است و با بررسی روایات این دوره، می‌توانیم به آگاهی‌های ارزشمندی دست یابیم. اگرچه یکی از شاهنامه‌شناسان درباره اینکه شاهنامه دارای اطلاعات تاریخی باشد شک کرده است (امیدسالار، ۲۰۰۱: ۲۳). اما برخی دیگر از پژوهشگران این کتاب را دارای ارزش‌های تاریخی سودمندی می‌دانند و می‌نویسند: «... شاهنامه اثری است حماسی، که بخش‌هایی از آن زمینه/ بنیان اساطیری دارد و در پاره‌ای دیگر اخبار تاریخی به‌طور ناب یا ضمن داستان دیده می‌شود... بسیاری از گزارش‌های این ادوار به‌ویژه در روزگار ساسانیان، از اعتبار و اصالت تاریخی بهره‌مند است و به نظر نگارنده تاکنون چنان‌که باید در تحقیقات ایران باستان، مورد توجه انتقادی و مقایسه‌ای واقع نشده است» (آیدنلو، ۱۳۸۸: ۲-۳؛ نیز ر.ک. خالقی‌مطلق، ۱۳۸۶: ۱۰۱).

در شاهنامه در بخش مربوط به ساسانیان، با شماری از رویدادهای اساطیری روبه‌رو می‌شویم و بنابر گفته یکی از ایران‌شناسان، در گزارش‌های موجود درباره پادشاهان این سلسله، عناصر سرگرم‌کننده، لفاظی و اخلاقی، بیشتر از واقعیات تاریخی و جزئیات عینی است (ر.ک. یارشاطر، ۱۳۸۳: ۵۸۶) یا آنکه براساس عقیده برخی دیگر، اگرچه دوره تاریخی شاهنامه از تاریخ عهد ساسانیان صبغه روشن‌تری می‌گیرد، اما در این بخش نیز تاریخ نمی‌تواند خود را از اسطوره جدا سازد (ر.ک. زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۵۷). باین حال «در این بخش از این اثر حماسی، اطلاعات تاریخی فراوانی را می‌توان در لابه‌لای سخنان بیان‌شده در مراسم رسمی یافت. شاید علت این باشد که خدای‌نامه در قرن ششم میلادی در دوران پادشاهی خسرو اول بازنگاری شده است. به این ترتیب شاهنامه از این بخش به بعد، به منبع تاریخی مهمی تبدیل می‌شود»^{۱۱} (دریایی، ۱۳۹۱: ۱۰۲-۱۰۳).

۳. نبرد پیروز با هیتالیان در شاهنامه فردوسی

یکی از رویدادهای مهم تاریخی شاهنامه نبرد پیروز ساسانی با هیتالیان است. در شاهنامه پس از قحطی و خشکسالی هفتساله در دوران پادشاهی پیروز، آمده است که شاه ایران پس از آنکه سرزمینهای خشک ایران را آباد می‌کند، سپاهیان خویش را برای نبرد با ترکان آماده می‌سازد. پیروز پیش از روانه‌شدن به جنگ، بلاش فرزند کوچک خویش را بر تخت می‌نشاند و سوفرا را به دستوری او منصوب می‌کند:

بلاش از بر تخت بنشست شاد که کهتر پسر بود با فرّ و داد
یکی پارسی بود بس نامدار که خواندی ورا سوفرا^{۱۳} شهریار
بفرمود پیروز کایدربباش چو دستور شایسته نزد بلاش
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۹/۷)

در دنباله داستان پیروز به نبرد خوشنواز می‌رود. پیشترها بهرام گور برای مرز ایران و توران نشانه‌ای گذاشته و عهدنامه‌ای با هیتالیان بسته بود. اما پیروز آن نشانه و عهدنامه را نمی‌پذیرد و مرز ایران را آن‌سوتر از آن نشانه مرزی می‌داند. نخست خوشنواز با دیدن پیمان‌شکنی پیروز برای او نامه‌ای می‌نویسد و از او می‌خواهد که به پیمانی که بهرام گور میان دو کشور بسته است احترام بگذارد.^{۱۳} اما پیروز آن پیمان را نادیده می‌گیرد و خوشنواز را به جنگ تهدید می‌کند. خوشنواز نیز خود را برای نبرد آماده می‌سازد و عهدنامه را به پیک می‌دهد تا به پیروز نشان دهد. با این حال شاه ایران همچنان بر جنگ میان دو کشور پافشاری می‌کند. در این هنگام خوشنواز دستور می‌دهد که عهدنامه بهرام گور را بر سر نیزه آویزان کنند تا همگان متوجه پیمان‌شکنی پیروز شوند. از سوی دیگر فرمان می‌دهد که اطراف لشکرش را خندقی حفر کنند. در رویارویی دو سپاه، شاه هیتال با نیرنگ «جنگ و گریز» پیروز و همراهانش را به دنبال خویش می‌کشاند و سرانجام شاه ایران به همراه هرمز، قباد و شماری از بزرگان ایران از جمله اردشیر، موبد موبدان در خندق می‌افتد. بر اثر این پیشامد پیروز و شماری دیگر از همراهانش جان می‌سپارند.^{۱۴} اما قباد و اردشیر زنده می‌مانند و در بند ترکان گرفتار می‌شوند.^{۱۵} (ر.ک. همان: ۱۸/۷-۲۶؛ نیز ر.ک. رستگارفسائی، ۱۳۸۸: ۲۷۲-۲۷۴).

این بخش از روایت فردوسی با بیشتر منابع تاریخی چند تفاوت اصلی دارد:

۱. در شاهنامه علت اصلی لشکرکشی پیروز به سرزمین هیتال صریحاً ذکر نشده، اما در برخی منابع اسلامی آمده است هنگامی که پیروز درمی‌یابد قوم هیتال بدکارند، با وجود پیمانی که پیشتر با آنان بسته بود به نبردشان می‌رود.^{۱۶} (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۷؛

بلغمی، ۱۳۸۶: ۸۳۵؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۵۷). در برخی منابع متأخرتر نیز به پیمان شکنی هیتالیان و هجوم آنان به طخارستان و برخی بلاد خراسان اشاره شده است (ر.ک. ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۵۱؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۱۹۶؛ مرعشی، ۱۳۴۵: ۴؛ آملی، ۱۳۴۸: ۲۴). چنان که ملاحظه می شود، از دیدگاه مورخان اخیر، خوشنواز پادشاهی پیمان شکن و گناهکار بوده است. حال آنکه شاهنامه و برخی منابع دیگر نه تنها خوشنواز را بی گناه معرفی کرده اند، بلکه پیروز شاه ایران را پیمان شکن خوانده اند. زیرا با وجود ممانعت و پرهیز خوشنواز از جنگ همچنان از تجاوز و تعدی خویش دست برنمی دارد. به نظر می رسد روایت شاهنامه صورت واقعی تری دارد و روایت مورخان دیگر به دلیل هواداری از پیروز ساختگی و توجیهی است، برای آنکه شاه ایران را پیمان شکن و خیانت پیشه معرفی نکنند.

۲. در بیشتر منابع تاریخی، از دوبار رویارویی پیروز با هیتالیان سخن به میان آمده است. در نخستین نبرد پیروز به معاهده ننگینی تن می دهد و سرزمین هایی را به خوشنواز واگذار می کند. در نبرد دوم نیز که برای اعاده حیثیت انجام می دهد^{۱۷} سرانجام در خندق می افتد که سوفرا پیش روی او کنده بود (ر.ک. پروکوپیوس، ۱۳۸۲: ۲۰-۲۴؛ طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۹-۱۶۰؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۵۷-۱۵۹). با این حال در شاهنامه و برخی تاریخ های اسلامی فقط از یک نبرد سخن به میان آمده است (ر.ک. فردوسی، خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۱۸/۷-۲۵؛ نهاییه/الارب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵: ۲۷۸-۲۷۹؛ تجارب الامم، ۱۳۷۳: ۲۴۹-۲۵۰).

۳. در شماری از روایات آمده است که دلیل نخستین شکست پیروز از خوشنواز فریب خوردن او به دست پیرمردی بود که به میل خودش، دست و پای او را بریده و در پیش روی سپاه پیروز انداخته بودند. آن پیرمرد که به ظاهر از خوشنواز گله مند بود با فریب دادن پیروز سپاه ایران را به بیابان خشکی می کشاند. سپس حقیقت را فاش می سازد و در نهایت جان می سپارد. سرانجام سپاهیان خسته و تشنه پیروز با لشکر خوشنواز روبه رو می شوند و شکست سختی می خورند و پیروز به ناچار به صلح ننگینی تن می دهد (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۰؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۵۷). این روایت در یکی از منابع به گونه ای دیگر آمده است. بر پایه این روایت، پیروز برای آنکه راه خود را تا جایگاه دشمن کوتاه کند و به طور ناگهانی به او حمله ور شود، بی راهه ای را در پیش می گیرد که بی آب و علف بود. اما راهنمایان پیروز راه را گم می کنند و بیشتر سپاهیان او جان می سپارند^{۱۸} (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۲). به نظر می رسد که این دو روایت نیز ساختگی باشد. دلیل آن این است که

مؤلفان خدای‌نامه‌های دوران ساسانی خواسته‌اند برای شکست خوردن پیروز از هپتالیان دلیلی بتراشند و شکست سنگین او را بدین‌گونه توجیه کنند. در *شاهنامه* فردوسی به هیچ‌یک از این دو روایت اشاره‌ای نشده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد روایت *شاهنامه* به حقایق تاریخی نزدیک‌تر است.

۴. برپایه برخی منابع تاریخی، پیروز برای آنکه پیمان‌شکنی نکند فرمان می‌دهد که مناری را که نشان مرزی دو کشور بود از جای درآورند و پیش روی سپاه ایران حمل کنند تا به این روش وانمود کنند که پیروز از سوگندی که پیشتر خورده بود تعدی نکرده و از آن منار فراتر نرفته است^{۱۹} (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۲؛ بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۳۹؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۵۹). در *شاهنامه* فردوسی به این منار اشاره شده (ر.ک. فردوسی، خالقی‌مطلق، ۱۳۸۶: ۲۰/۷)، اما دربارهٔ تدبیر پیروز برای جلوگیری از پیمان‌شکنی‌اش سخنی به میان نیامده است.

۵. بنابر بیشتر روایت‌های تاریخی، پیروز دختری به نام «پیروزدخت»^{۲۰} داشت که او نیز هنگام شکست پیروز از خوشنواز گرفتار هپتالیان شد^{۲۱} (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۳؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۶۰). سپس خاقان از پیروزدخت درخواست می‌کند که به همسری او درآید. اما پیروزدخت پاسخ می‌دهد که «دیو با آدمی چگونه جمع شود؟» خاقان با شنیدن این سخن فرمان می‌دهد که پیروزدخت را شکنجه کنند. آن دختر نیز به محض آگاه‌شدن از این تصمیم بر آن می‌شود که خود را به قتل برساند، اما سرانجام خاقان از شکنجهٔ پیروزدخت دست برمی‌دارد (ر.ک. *نهایه‌الارب*، ۱۳۷۵: ۲۷۹؛ *تجارب‌الامم*، ۱۳۷۳: ۱۵۰). در منابع اسلامی آمده است که این دختر بعدها به دست سوفرا آزاد می‌شود. اما برخی پژوهشگران این نکته را انکار کرده‌اند: «باز تحریف دیگری است از حقیقت مطلب که حسّ غرور ایرانی موجب آن شده است. ما از کتاب یوشع ستون‌نشین می‌دانیم که پادشاه غالب هپتالیان، دختر اسیر پیروز را به حرم خود برد و از او دختری پیدا کرد که بعدها با دایی خودش، کواذ، ازدواج کرد. بنابراین او را بازنگردانده‌اند» (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۶۱؛ نیز ر.ک. کریستن‌سن، ۱۳۷۹: ۳۹۹).

روایت گرفتارشدن پیروزدخت به دست خاقان ترک در *شاهنامه* و *تاریخ تعالی* نیامده است؛ زیرا غرور ایرانی مانع این کار شده است که خدای‌نامه‌نویسان دوران ساسانی این رویداد را وارد خدای‌نامهٔ خویش کنند. به احتمال بسیار، این روایت در خدای‌نامه‌ای که

منبع شاهنامه/ابومنصوری بود نیز وجود نداشت تا وارد کتاب اخیر شود و از آنجا به دست فردوسی و ثعالبی برسد.

۶. در روایت‌های تاریخی به پیمانی اشاره می‌شود که پس از نخستین شکست پیروز، با خوشنواز منعقد می‌شود و پیروز تعهد می‌کند که حدود مرزهای دو کشور معین شود و دیگر بار متعرض هیتالیان نگردد. با این حال پیروز برای جبران شکستی که خورده است پیمان شکنی می‌کند (ر.ک. پروکوپيوس، ۱۳۸۲: ۲۲؛ طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۰، بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۲۸). در شاهنامه به این پیمان اشاره‌ای نشده است، زیرا میان پیروز و خوشنواز تنها یکبار درگیری صورت می‌گیرد و در نهایت پیروز در این جنگ کشته می‌شود. درخور بیان است که در شاهنامه تنها به پیمانی اشاره می‌شود که در گذشته میان بهرام گور با هیتالیان بسته شده بود.

۷. در برخی تاریخ‌های اسلامی، دلیل شکست خوردن پیروز در نبرد دوم دل‌سردی همراهان و سپاهیان او در آن نبرد است؛ زیرا به دلیل آنکه در گذشته پیروز با خوشنواز پیمان صلح بسته بود همراهان پیروز راضی نبودند که پیمان شکنی کنند. سرانجام پیروز در نبرد دوم نیز شکست می‌خورد و در حالی که گریزان بود در یکی از خندق‌ها می‌افتد و جان می‌سپارد (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۱؛ نیز ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۳). با این حال در شاهنامه و برخی منابع دیگر آمده است که خوشنواز با شیوه «جنگ و گریز» پیروز را شکست می‌دهد و او را در خندقی که حفر کرده است می‌اندازد (ر.ک. فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۵/۷؛ دینوری، ۱۳۶۴: ۸۸؛ پروکوپيوس، ۱۳۸۲: ۲۴).

۸. یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های روایت فردوسی با منابع تاریخی این است که برپایه روایت شاهنامه، قباد به همراه اردشیر و موبد موبدان گرفتار هیتالیان می‌گردد و سرانجام به دست سوفرا آزاد می‌شود. اما در هیچ‌یک از منابع گذشته به گرفتاری قباد اشاره‌ای نشده، زیرا قباد در آن جنگ حضور نداشته است. حال آنکه برپایه پژوهش‌های تاریخی نیز قباد به‌عنوان گروگان نزد هیتالیان باقی می‌ماند (ر.ک. دریایی، ۱۳۹۰: ۴۰؛ دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۰۹؛ فرای، ۱۳۸۳: ۲۴۷؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۷: ۲۲۱).

۴. کین خواهی سوفرا از خوشنواز

بنابر روایت فردوسی، پس از آنکه خیر شکست پیروز و گرفتاری قباد به ایران می‌رسد، بلاش و ایرانیان به سوگواری می‌پردازند. ازسوی دیگر، سوفرا با شنیدن این خبر به گریه و ماتم می‌پردازد و می‌گوید:

بلاش جوان چون بود خواستار
همی‌گفت بر کینه شه‌ریار
سر تاج شاهی پر از دود گشت
بدانست کآن کار بی‌سود گشت
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۳/۷)

بر پایه ابیات بالا، سوفرا شهریار ایران را سزاوار کین‌خواهی نمی‌بیند و تصمیم می‌گیرد خود انتقام خون پیروز را از هیتالیان بگیرد. سپس سپاهی را فراهم می‌سازد و نامه‌ای نیز برای بلاش می‌نویسد و از او می‌خواهد که اجازه دهد به جنگ خوشنواز رود. با این حال سوفرا منتظر دریافت پاسخ شاه نمی‌شود و بی‌درنگ راهی جنگ می‌شود. کم‌توجهی سوفرا به فرمان بلاش نشان‌دهنده آن است که پایگاه اجتماعی و منزلت سوفرا بسی برتر از بلاش جوان بوده است.

سوفرا پس از رسیدن به مرو نامه‌ای برای خوشنواز می‌نویسد و پس از ناسزاگفتن و برشمردن بدی‌هایش او را به مرگ تهدید می‌کند. خوشنواز نیز با خواندن نامه سوفرا نخست یادآور می‌شود که نامه‌ای برای پیروز فرستاده و او را از جنگ منع کرده است؛ سپس می‌گوید که اگر سوفرا بر جنگ پافشاری کند او نیز به سرنوشت پیروز دچار می‌شود. پس از این نامه‌نگاری‌ها، میان دو کشور جنگی درمی‌گیرد و در نهایت خوشنواز تاب نبرد با سوفرا را نمی‌آورد و گریزان می‌شود. خوشنواز به سوی کهن‌دز می‌رود و سپاه شکست‌خورده خویش را می‌نگرد.

فردای آن روز سوفرا برای نبردی دوباره آماده می‌شود. اما پیکری از سوی خوشنواز به سوی او می‌آید. خوشنواز در نامه‌ای نوشته بود که همه اسیران و غنایمی را که از پیروز بر جای مانده است باز می‌گرداند، به شرط آنکه سوفرا نیز به ایران بازگردد و به پیمان بهرام گور احترام بگذارد. سوفرا نیز با شنیدن این پیغام از آن فرستاده می‌خواهد که پیغام خوشنواز را در پیش روی سپاهیان ایران دوباره بازگوید. لشکر سوفرا با دانستن این پیام تصمیم نهایی جنگ را برعهده سوفرا می‌گذارند. سوفرا نیز بدان‌ها می‌گوید:

که امروز ما را جز این نیست رای	چنین گفت با سرکشان سوفرای
به ایران بریم این سپه بی‌درنگ	کز ایشان از این پس نجویم جنگ
چو فرزند پیروز خسرو نژاد	چو در دست ایشان بود کی‌قباد
ز لشکر بزرگان برنا و پیر	همان موبد موبدان اردشیر
شود کار بی‌سود بر ما دراز	اگر جنگ سازیم با خوشنواز
قباد جهان جوی و چون اردشیر...	کشد آن‌که دارد از ایران اسیر
نماند به ایران جز از گفت‌وگوی	گر او را ز ترکان بد آید به روی
شود در میان دلیران جهیز	یکی ننگ باشد که تا رستخیز

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۴۲/۷)

لشکر ایران پس از شنیدن سخنان سوفرا بر او آفرین می‌خوانند و سخنانش را می‌پذیرند. سرانجام خوشنواز اسیران و غنایمی را که به دست آورده بود برمی‌گرداند و سوفرا نیز به همراه قباد و دیگر اسیران به ایران بازمی‌گردند. بلاش شاه ایران با شنیدن خبر آزادی برادر استقبال شایانی از او می‌کند و جشنی برپا می‌سازد و خنیاگران در آن جشن به ستایش سوفرا می‌پردازند:^{۲۲}

به بریط همی رزم ترکان سرود	همی چامه‌گو سوفرا راستود
از او گشته شاد و بدو داده رای	مهان را همه چشم بر سوفرای
کسی را که بُد کینه خوشنواز	همه شهر ایران بدو گشته باز

(همان: ۴۶/۷)

پیروزی سوفرا در نبرد با خوشنواز سبب شد روزبه‌روز بر منزلت سوفرا افزوده شود. چهارسال که از آزادی قباد می‌گذرد سوفرا بلاش را از شاهی خلع می‌کند زیرا:

بدان را ز نیکان ندانی همی	بدو گفت شاهی نرانی همی
ز بری و از بی‌نیازی کنی	همی پادشاهی به بازی کنی
بدین پادشاهی توانا تر است	قباد از تو در کار دانا تر است

(همان: ۴۷/۷)

بلاش نیز از تخت فرود می‌آید و به ایوان خود می‌رود، درحالی‌که از ترس سوفرا چیزی بر زبان نمی‌آورد.

این بخش از روایت فردوسی با برخی روایت‌های تاریخی چندین تفاوت دارد:

۱. در شماری از منابع تاریخی، از نبرد سوفرا با خوشنواز نشانی نیست، زیرا برپایه این منابع، خوشنواز در همان آغاز کار متعهد می‌شود که آنچه را گرفته است بازگرداند (ر.ک. بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۴۲؛ دینوری، ۱۳۶۴: ۸۸؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۵۱). بنابر یکی از روایت‌ها نیز سوفرا برای خوشنواز پیام می‌فرستد که بهتر است هنگام توانایی عفو پیشه کنی و از تاختن به مرزها دست برداری. خوشنواز نیز با وجود اقتدار و توانایی فروتنی می‌کند و همه اسیران را بازمی‌گرداند (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۴). چنان‌که ملاحظه می‌شود روایت فردوسی با روایت ثعالبی و برخی نوشته‌های دیگر متفاوت است.

۲. در برخی روایات تاریخی، دلیل اصلی آشتی خوشنواز با سوفرا هنرنمایی سوفرا در تیراندازی بیان شده است. توضیح آنکه در آغاز جنگ سوفرا تیری به سوی چشم اسب یکی از دشمنان خویش پرتاب می‌کند که آن تیر به میان دو چشم اسب برخورد می‌کند. سپس سوفرا به سوار آن اسب می‌گوید که به نزد شاه خویش رود و آنچه را دیده است بیان کند. هنگامی که خوشنواز مهارت سوفرا را در پرتاب تیر می‌بیند از جنگ دست برمی‌دارد و به

سوفرا می‌گوید که خواسته خویش را بیان کند. سوفرا نیز با شنیدن این سخن از خوشنواز درخواست می‌کند که اسیران ایرانی را بازگرداند (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۱؛ بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۴۲).

۳. در بیشتر منابع دوران اسلامی آمده است که بلاش پس از چهارسال‌واندی حکومت از دنیا می‌رود و قباد جانشین او می‌شود (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۷). حال آنکه برپایه روایت شاهنامه، سوفرا بلاش را به دلیل بی‌لیاقتی در کشورداری از سلطنت برکنار می‌کند. روایت شاهنامه به حقیقت نزدیک‌تر است، زیرا بنا بر گفته یکی از پژوهشگران، سوفرا محرک اصلی انقلابی بود که برضد بلاش ترتیب داده شده بود (ر.ک. کریستن‌سن، ۱۳۷۹: ۴۰۰). به نظر می‌رسد این روایت که برپایه آن بلاش به مرگ طبیعی درمی‌گذرد و در بیشتر تاریخ‌های دوران اسلامی وارد شده ساختگی است و از تحریف‌های دوران ساسانیان است. زیرا با تحریف پایان کار بلاش و دگرگون ساختن حقیقت خواسته‌اند ارزش و منزلت شاه ایران را پایین نیاورند و با این کار مردم و اشراف را از شورش علیه شاه برحذر دارند.

۵. فرجام کار سوفرا

برپایه روایت شاهنامه هنگامی که قباد بر تخت سلطنت می‌نشیند پایتخت را از شهر استخر به تیسفون تغییر می‌دهد. در آن هنگام قباد شانزده‌سال داشت و سوفرا به دلیل کم‌سن‌وسال بودن شاه ایران، امور مملکت را به دست می‌گیرد:

قباد اندر ایران نبد کدخدای	همی راند کار جهان سوفرای
کسی را بر شاه ننشاندی	همه کار او پهلوان راندی
جهان پر ز دستوری سوفرای ^{۲۳}	نه موبد بد او را نه فرمان و رای
	(فردوسی، ۱۳۸۶: ۵۳۷)

پس از چندی سوفرا نزد قباد می‌آید و از او اجازه بازگشت به دیار خویش را می‌گیرد. قباد نیز به سوفرا اجازه می‌دهد:

ز هر کام برداشته بهر خویش	همی رفت شادان سوی شهر خویش
همه بود جز تاج شاهنشاهی	همه پارس او را شده چون رهی
به شاهی بر او آفرین خواندم	بر آن بد که من شاه بنشاندم
ورا سرد گوید، برانند ز روی	گر از من کسی زشت گوید بدوی
ز هر نامداری و هر مهتری	همی باز جستی ز هر کشوری
	(همان: ۵۳۷-۵۴)

هنگامی که این اخبار به قباد می‌رسد حاسدان و سخن‌چینان به تحریک قباد دست می‌زنند و می‌گویند که شاه ایران جز عنوان شاه چیز دیگری از خود ندارد و کسی به فرمان او گوش

نمی‌سپارد و این درحالی است که همه ایرانیان گوش به فرمان سوفرا هستند. قباد با شنیدن این دسیسه‌ها فریب می‌خورد و از نیکویی‌های سوفرا یادی نمی‌کند و به آنها می‌گوید که اگر سپاهی به نبرد سوفرا بفرستیم، او دشمن بزرگی برای من می‌شود و از ایرانیان کسی را نمی‌شناسم که بتواند با سوفرا برابری کند. اما حاسدان در پاسخ به قباد می‌گویند که اگر شاه ایران در این کار از شاپور رازی یاری بجوید، سوفرا به راحتی از بین می‌رود. قباد با شنیدن این سخن قوت می‌گیرد و فرستاده‌ای به سوی شاپور می‌فرستد و او را به دربار می‌خواند. شاپور با خواندن نامه قباد مسرور و شادمان می‌گردد زیرا در جهان دشمنی به جز سوفرا نداشت.

شاپور بی‌درنگ به درگاه شاه می‌آید و قباد از خودرایی سوفرا شکایت می‌کند. شاپور نیز با شنیدن این سخنان از قباد می‌خواهد تا نامه‌ای پرخشم و غضب برای سوفرا بنویسد. سپس شاپور نامه قباد را به دست می‌گیرد و رهسپار شیراز می‌شود. سوفرا با شنیدن خبر آمدن شاپور به استقبال او می‌رود. شاپور پس از دادن نامه قباد به سوفرا می‌گوید که قباد دستور داده تو را دست‌بسته به سوی او ببرم. سوفرا نیز با شنیدن این سخن از گذشته و خدمات خود در حق قباد یاد می‌کند و بدو می‌گوید چون شاه ایران فرمان بندکردن مرا داده و از آنجا که بند بر پای مردان همانند پیرایه است پس از فرمان شاه سرپیچی نکن. شاپور نیز بی‌درنگ بر پاهای سوفرا بند می‌نهد و او را به نزد قباد می‌آورد. قباد با دیدن سوفرا فرمان می‌دهد که او را به زندان برند و سپس دستور می‌دهد که اموالش را نیز مصادره کنند. یک هفته که از گرفتاری سوفرا می‌گذرد، موبد به قباد می‌گوید:

که یارند با او همه طیسفون	چنین گفت پس شاه را رهنمون
ز دهقان و از درپرستان ما	همه لشکر و زبردستان ما
ز شاهی ببايد تو را دست شست	گر او اندر ایران بماند درست
سر بخت بدخواه برگشته به	بداندیش شاه جهان کشته به

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۶۰/۷)

قباد نیز با شنیدن این سخنان خدماتی را که سوفرا بدو کرده بود فراموش می‌کند و فرمان می‌دهد که سوفرا را از بین ببرند. تا آنجا که بررسی کرده‌ایم روایتی که فردوسی درباره پایان زندگی سوفرا آورده تنها در تاریخ ثعالبی آمده است (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۹)؛ دلیل آن نیز یکی بودن منبع هردوی آنها یعنی شاهنامه ابومنصوری است. در منابع تاریخی درباره پایان کار سوفرا روایاتی آمده است که در شاهنامه دیده نمی‌شود. این روایات عبارت‌اند از:

۱. در بیشتر منابع تاریخی روایت به بند کشیدن سوفرا چنین آمده است: قباد که از نفوذ روزافزون سوفرا نگران بود این موضوع را با شاپور رازی در میان می‌گذارد. فردای آن روز شاپور به مجلسی که قباد ترتیب داده بود می‌رود؛ اما به سوفرا اعتنایی نمی‌کند. سوفرا نیز به آمدن شاپور اهمیتی نمی‌دهد. ناگهان شاپور کمند خود را به گردن سوفرا می‌اندازد و او را کشان‌کشان به بیرون مجلس می‌برد و به زندانش می‌افکند. پس از آن قباد فرمان قتل سوفرا را می‌دهد (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۷؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۶۱). در برخی روایات آمده است که شاپور با سوفرا مناظره می‌کند و به او سخنان درشتی می‌گوید.^{۲۴} سوفرا نیز پاسخ شاپور را می‌دهد. شاپور از سخنان سوفرا خشمگین می‌گردد و او را دشنام می‌دهد، درحالی‌که قباد خاموش بود و چیزی نمی‌گفت. سرانجام سوفرا که مردی پیر بود در برابر شاپور جوان مغلوب می‌گردد و به بند کشیده می‌شود (ر.ک. بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۴۵).

۲. بنابر گفته پروکوپئوس، حاسدان به قباد می‌گویند که سوفرا عمداً و بدون اجازه شاه، مانع پیمان‌بستن ایران و روم شده است. همچنین او را متهم کردند که با فرستاده رومیان پنهانی ارتباط داشته است. موبدان که از مقام جدید سوفرا و نیز خودپسندی او ناراحت بودند مجلس محاکمه‌ای برای او ترتیب می‌دهند و می‌گویند که سوفرا مخالف آداب و شعایر ایرانیان عمل کرده است؛ زیرا هم خدایان گوناگون را پرستش می‌کند و هم برخلاف آیین ایرانیان که مردگان را به خاک نمی‌سپارند، سوفرا همسر خویش را به خاک سپرده است. پس از این اتهام‌ها، داوران سوفرا را محکوم به مرگ می‌کنند و قباد نیز با آنکه به ظاهر برای دوست قدیمی خود متأثر بود، به بهانه اینکه نمی‌خواهد رسوم ایرانیان را نقض کند مخالفتی نمی‌کند (ر.ک. پروکوپئوس، ۱۳۸۲: ۵۵-۵۶). این روایت ساختگی به نظر می‌رسد و به احتمال بسیار به تقلید از سرنوشت کسانی مانند مانی و مزدک ساخته شده است.^{۲۵}

۳. برپایه یکی از روایت‌ها، سوفرا به محض آنکه از بدگویی حاسدان نزد قباد آگاه می‌شود، نه پسر خویش را برمی‌دارد و به طبرستان می‌رود. قباد نیز به گماردگان خویش فرمان می‌دهد تا سوفرا به قتل برسانند. آنان نیز سوفرا را با دسیسه و خیانت از بین می‌برند (ر.ک. ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۵۱).

۴. به روایت یکی از مورخان، مردمان می‌خواستند قباد را بکشند، اما از وزیرش سوفرا می‌ترسیدند؛ بنابراین نخست قباد را تحریک کردند تا وزیر خویش سوفرا را از بین ببرد (ر.ک. سعید ابن بطریق، ۱۹۰۵: ۲۰۶).

۵. بنابر یکی از نوشته‌های متأخر، پس از آنکه شاپور به سوفرا گستاخی می‌کند، سوفرا قصد او را می‌کند؛ اما دیگر بزرگان به پشتیبانی از شاپور برمی‌خیزند و کمندی در گردن سوفرا می‌اندازند (ر.ک. خواندمیر، ۱۳۶۲: ۲۳۹).

۶. بازماندگان سوفرا در شاهنامه فردوسی

برپایه روایت شاهنامه، پس از آنکه سوفرا ناجوانمردانه به قتل می‌رسد، مردم ایران دست به شورش می‌زنند و بدخواهان و حاسدانی را که در کشتن سوفرا دست داشتند از بین می‌برند. آنان جاماسب برادر کوچک قباد را بر تخت می‌نشانند و قباد را به بند می‌کشاند. سپس او را تحویل زرمهر فرزند سوفرا^{۲۶} می‌دهند تا انتقام خون پدر خویش را از او بگیرد:

بدان‌گونه بد‌رای بدخواه را	سپردند بسته بدو شاه را
بخواهد به درد از جهان کدخدای	که آن مهربان کینه‌سوفرای
نسودی به بد با جهاندار مست	بی‌آزار زرمهر یزدان‌پرست
وزان بد نکرد ایچ بر شاه یاد	پرستش همی‌کرد پیش قباد

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۶۲/۷)

زرمهر نه تنها با قباد بدرفتاری نمی‌کند، بلکه بند و زنجیر را از پای شاه می‌گشاید.^{۲۷} سپس پنج تن از یاران قباد را نزد او فرامی‌خواند و هر هفت تن از راه اهواز به هپتال می‌روند. زرمهر در اهواز دختر میزبان را که قباد دیده و پسندیده بود خواستگاری می‌کند و از این پیوند خسروانوشیروان به دنیا می‌آید. سرانجام زرمهر با قباد و سپاه هپتال برای بار دیگر به ایران بازمی‌گردد. بنابر برخی روایات، انوشیروان برای جبران کارهای پدر، به جست‌وجوی پسران سوفرا می‌پردازد. در تاریخ‌ها آمده است که انوشیروان حکمرانی برخی سرزمین‌های شمالی را به یکی از فرزندان سوفرا به نام قارن می‌دهد و او حکومت «قارن‌وندیان» را پایه‌گذاری می‌کند. به‌گونه‌ای که پسرانش تا چندین سال بر آن نواحی حکومت می‌کنند (ر.ک. رازپوش، ۱۳۷۴: ۹۱؛ اعظمی‌سنگسری، ۱۳۵۴: ۷۲۸-۷۳۳ و ۸۴۳-۸۴۹).

نتیجه‌گیری

براساس آنچه درباره جنگ‌های پیروز و سوفرا با هپتالیان در روایت‌های تاریخی آمده است می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. غیرت و غرور ایرانیان مانع آن شد که بتوانند شکست خفت‌بار پیروز از هپتالیان، همچنین ماندن قباد را در دست آنان به‌عنوان گروگان و نیز ازدواج شاه‌دخت ایران را با خاقان ترک بپذیرند؛ بنابراین به احتمال بسیار، از همان دوره ساسانیان، برای فراموش کردن خاطرات تلخ این شکست‌ها، واقعیت را تحریف کردند و برای خوش‌فرجام‌بودن این جنگ‌ها،

به چندین کار دست زدند: نخست، پیروز را که پادشاهی متجاوز و پیمان شکن بود شاهی دادگر و دین دار معرفی کردند^{۲۸} و خوشنواز را متجاوز و بدکار خواندند تا او را عامل اصلی این جنگ‌ها معرفی کنند. دوم، واقعیت گروگان بودن قباد را نادیده انگاشتند و حقیقت را این گونه تحریف کردند که قباد با فریب و نیرنگ دشمن در خندق افتاده و گرفتار شده است تا بدین گونه نشان دهند که شاه ایران با نیرنگ دشمنانش به دام افتاده است نه به دلیل بی کفایتی پدرش در نبرد با هپتال‌ها. سوم، واقعیت ازدواج پیروز دخت با خاقان ترک را که لکه ننگی برای ایرانیان به شمار می آمد انکار کردند و بدین گونه وانمود کردند که شاه دخت ایران نه تنها با خاقان ترک ازدواج نکرد، بلکه در پاسخ بدو سخنان تندی بر زبان آورد و تصمیم گرفت خودکشی کند. سپس برای آنکه پیروز دخت را برای همیشه در بارگاه خاقان رها نکنند، روایت آزادی او به دست سوفرا را از خود ساخته‌اند.

۲. چنان که برخی پژوهشگران نوشته‌اند داستان نبرد سوفرا با خوشنواز به دلیل آنکه در منابع کهن غیرایرانی نیامده است ساختگی به نظر می‌رسد (ر.ک. نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۵۰). دلیل آن این است که برای آنکه غرور و شرف ایرانیان از شکست خفت بار نبرد با هپتالیان جریحه دار نشود این داستان را ساخته‌اند تا اندکی از این شکست ننگین کاسته شود^{۲۹} و بدین روش نشان دهند که سرانجام در نبردهای ایرانیان و هپتالیان پهلوانی ایرانی نژاد توانست به هپتالیان شکست سنگینی وارد کند و آنان را مجبور سازد تا فرزندان شاه ایران و نیز غنایم جنگی را بازگردانند و خود عقب‌نشینی کنند.

۳. اختلافات مهمی که در شاهنامه درباره نبرد پیروز با خوشنواز و نیز در سرگذشت سوفرا با برخی منابع تاریخی دیگر دیده می‌شود نشان‌دهنده آن است که گردآورندگان شاهنامه / بوم‌نصوری - که مأخذ اصلی هردو کتاب شاهنامه فردوسی و تاریخ ثعالبی بوده‌است - به خدای نامه‌ای دسترسی داشته‌اند که روایت‌های آن با روایات دیگر خدای نامه‌ها تفاوت‌هایی داشته است. برخی پژوهشگران معتقدند دلیل اصلی اختلاف روایات خدای نامه‌ها این است که در تألیف این دسته کتاب‌ها، قلم دو حزب مختلف در کار بوده است: یکی قلم موبدان زردشتی و دیگر قلم مورخان و دبیران درباری (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۶۲: ۱۱۸؛ همو، ۲۵۳۷: ۱۰۷۴-۱۰۷۵؛ نیز ر.ک. تفضلی، ۱۳۸۳: ۲۷۳). برخی دیگر نیز احتمال داده‌اند که در دوره ساسانیان خدای نامه‌نویسی به عنوان «نوع» ادبی که شامل همه داستان‌های حماسی و تاریخی می‌شده در ایران وجود داشته است (ر.ک. امیدسالار، ۱۳۸۸: ۲۳). بنابراین با تحریقاتی که در سرگذشت پیروز روی داده است می‌توان گفت که منبع اصلی آن دسته تاریخ‌های دوران اسلامی که به سرگذشت پیروز اشاره دارند به احتمال زیاد

آن دسته خدای‌نامه‌هایی بوده که مستقیماً زیر نظر یکی از شاهان ایران و به احتمال زیاد انوشیروان نوشته شده است و او برای آنکه شکست‌های خفت‌بار نیای خود را به بوتۀ فراموشی بسپارد دست به تحریف واقعیت زده است. باین‌حال به نظر می‌رسد روایت‌هایی که در شاهنامه درباره سرگذشت پیروز آمده نسبت به دیگر روایات تاریخی به واقعیت نزدیک‌تر است.

۴. از آنجاکه درباره فرجام زندگی سوفرا سه روایت متفاوت در دست است، به نظر می‌رسد صورت واقعیت مرگ او همان است که در شاهنامه دیده می‌شود. با این تفاوت که هنگامی که شاپور با سپاه خویش به نزد سوفرا می‌رود و نامه قباد را بدو نشان می‌دهد به احتمال بسیار سوفرا دست به بند نمی‌دهد؛ بلکه میان آنان جنگی روی می‌دهد و سرانجام سوفرا کشته می‌شود. اما برای آنکه ضرورت فرمان‌برداری از گفته شاه را به همگان نشان دهند، سرگذشت سوفرا را بدین‌گونه آورده‌اند که او با خواندن نامه قباد - برخلاف سرپیچی رستم از فرمان گشتاسب - دست به بند می‌دهد و بدون هیچ اعمال قدرتی تسلیم می‌شود. این احترام‌گذاشتن به فرمان شاه و عدم سرپیچی از او را در داستان زرمهر فرزند سوفرا نیز نشان داده‌اند تا این نکته را بار دیگر به همگان گوشزد کنند.

پی‌نوشت

۱. درباره این قوم باید یادآور شویم که هیتالیان از نژاد ترکان شرقی بوده‌اند و با ترکمانان و ازبکان امروز و غزان قدیم از یک نژاد بوده‌اند. ایشان را ایرانیان هفتال یا هپتال نامیده‌اند. همین کلمه به زبان‌های اروپایی هم رفته است، اما در زبان تازی معلوم نیست برای چه به‌گونه هپتل و جمع آن هیاطله آمده است. هیتالیان در حدود سال ۴۲۵ میلادی به جایگاه کوشانیان فرود آمدند و این سرزمین را از ایشان گرفتند و با ایرانیان همسایه شدند. نخستین پادشاه ساسانی که با هیتالیان جنگید شاپور دوم (۳۷۹-۳۰۹) بود (ر.ک. نفیسی، ۱۳۸۸: ۱۷۸).

از میان پادشاهان ساسانی یزدگرد دوم و پیروز بودند که بیش از دیگران ناگزیر شدند از حمله‌های این قبایل که به هون‌های سفید نیز شهرت داشتند جلوگیری کنند. یزدگرد دوم حتی خود را ناچار دید که مقر و موقف خود را برای چند سالی به نقطه‌ای شرقی‌تر منتقل کند تا بهتر بتواند علیه هیاطله وارد عمل شود. با قتل پیروز در جنگ با هیاطله نیز دوره‌ای در سیاست خارجی ساسانیان آغاز شد که کاملاً انفعالی بود (ر.ک. وینتر-دیگناس، ۱۳۸۶: ۲۶). در فاصله سال‌های ۵۶۱-۵۵۸ یا برپایه برخی پژوهش‌های دیگر، بین سال‌های ۵۶۷-۵۶۳ (ر.ک. ایوانف و دیگران، ۱۳۵۹: ۱۷۱) خسرو انوشیروان دولت هیتالیان را که در اثر حمله قبیلۀ ترک به سرداری سین جیبو (سیلزنیول) متزلزل شده بود، برانداخت و پس از آن رود جیحون سرحد بین ایران و خاقان ترک شناخته شد (کریستن‌سن، ۱۳۷۹: ۴۹۵). برای آگاهی بیشتر درباره قوم هیتالیان ر.ک. مروتی، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۴).

۲. برای آگاهی بیشتر درباره جشن آبریزگان ر.ک. هویان، ۱۳۵۰: ۳۰-۳۵؛ روح‌الامینی، ۱۳۸۷: ۱۱۷-۱۱۹.

۳. این نام در منابع مختلف به اشکال گوناگونی آمده است: اخشنوار (طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۹)، خوشنواز (بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۳۲)، حشنواز (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۵۸) خوشنوار (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۱۵)، اشنوار (مقدسی، ۱۳۸۶: ۵۱۷)، اخشوان (دینوری، ۱۳۶۴: ۸۸)، اجستوار (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۵۰)، اجستوان (آملی، ۱۳۴۸: ۲۳). یکی از محققان می‌نویسد: «در سکه‌هایی که از او برجای مانده نامش (Ashanhuvar) آشان هوار یا به‌طور خلاصه (Ashanu) آشانو آمده و با واژه‌هایی مانند (uluzu) همراه است که آن را به معنی "بزرگ و برتر" خوانده‌اند (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۵: ۲۱۱).
۴. شماری از صاحب‌نظران دلایل دیگری را برای شکست شاهنشاهی ساسانیان برشمرده‌اند (ر.ک. پورداوود، ۱۳۸۶: ۳۳۳-۳۷۲؛ زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۵۷-۱۹۹).
۵. به نوشته پروکوپیوس قباد بلاش را کور و از سلطنت خلع می‌کند (ر.ک. پروکوپیوس، ۱۳۸۲: ۳۴).
۶. نام سوفرا در تاریخ‌های کهن به اشکال «سوخر» (ر.ک. یعقوبی، ۱۳۸۷: ۲۰۱؛ طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۸؛ بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۴۱؛ مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۶۱؛ ثعالی، ۱۹۶۳: ۵۸۲؛ ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۵۱؛ ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۴۷۴؛ تجارب‌الامم فی اخبار ملوک العرب و العجم، ۱۳۷۳: ۲۴۹؛ مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۱۵؛ قزوینی، ۱۳۸۶: ۷۱؛ خواندمیر، ۱۳۶۲: ۲۳۸؛ میرخواند، ۱۳۳۸: ۷۷۲)، «سوخواویذ» (ر.ک. نهاییه‌الارب فی اخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵: ۲۷۸) «سوخران» (ر.ک. سعید بن بطریق، ۱۹۰۵: ۱۹۰)، «سرفرای» (ر.ک. مجمل‌التواریخ، ۱۳۸۳: ۷۲) و «شوخر» (دینوری، ۱۳۶۴: ۸۸) آمده است. درباره نژاد سوفرا نوشته‌اند که او از خاندان قارن بود و از اهالی فارس و از کوره اردشیر خرّه بود (ر.ک. کریستن سن، ۱۳۸۶: ۳۴). برخی دیگر نوشته‌اند که سوخرا از دودمان سوخراییان بود که یکی از هفت خاندان معتبر دوران اشکانیان بودند (رازپوش، ۱۳۷۴: ۹۰). در تاریخ طبری نسبت‌نامه سوفرا این چنین آمده است: سوخرا فرزند ویشاپور بن زهان بن نرسی بن ویشاپور بن قارن بن کروان بن ابید بن تیرویه بن کردنک بن ناور بن طوس بن نودکا بن منشو بن نوذر منوچهر (طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۲). او دارای رتبه قارن بود (همان: ۱۶۳). بنابر نوشته یکی از مورخان سوخرا پس از آنکه قباد را به تخت سلطنت می‌نشانند به منصب «ادراستاران سالاری» یعنی کسی که فرمانش به تمام سازمان‌ها و مقامات کشوری و لشکری نافذ است رسید و وی تنها کسی بود که در ایران بدین منصب نایل شد، زیرا نه پیش از او و نه پس از او این منصب به کس دیگری نرسید (پروکوپیوس، ۱۳۸۲: ۳۵). به روایت مسکویه سوخرا دایی قباد بوده است (ر.ک. مسکویه، ۱۳۸۹: ۱۶۱).
۷. کریستن سن می‌نویسد: «هرچند داستان اعمال او (= سوخرا) خالی از مبالغه و اغراق نیست این قدر هست که او حقیقتاً صلح تحمل‌پذیری برای مملکت پیش آورده است» (کریستن سن، ۱۳۸۶: ۱۲۳).
۸. در برخی روایت‌ها بلاش پسر پیروز و برادر قباد خوانده شده است (ر.ک. یعقوبی، ۱۳۸۷: ۲۰۱؛ طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۴؛ مقدسی، ۱۳۸۶: ۵۱۷؛ مسعودی، ۱۳۸۱: ۶۵). اما آنچه‌ان که مورخان قدیم غیرایرانی نوشته‌اند قباد برادرزاده بلاش است نه برادر او (ر.ک. نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۶۲).
۹. به نوشته یکی از مورخان شاپور از خاندان مهران و سپهد سپاه مملکت بود (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۷). به گفته یکی از پژوهشگران شاپور پدرزن قباد بود (ر.ک. زرین کوب، ۱۳۸۷: ۲۲۴). در رویدادهای بعدی ساسانیان، از شاپور ذکری به میان آورده نمی‌شود. به نظر می‌رسد که وی نیز اندکی پس از مرگ سوفرا، از دنیا رفته یا به احتمال زیاد او نیز به سرنوشت سوفرا دچار شده است (ر.ک. کریستن سن، ۱۳۷۹: ۴۵۰-۴۵۱؛ دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۴۱).

۱۰. برخی پژوهشگران داستان ظهور مزدک را ساختگی و غیرتاریخی می‌دانند (ر.ک. فولادپور-ربیعی، ۱۳۶۸: ۳۹-۱).

۱۱. به دلیل اهمیت بخش تاریخی شاهنامه، شماری از پژوهشگران درباره تطبیق روایات شاهنامه با منابع تاریخی تحقیقاتی کرده و گاهی به تمایزات و تشابهات هر بخش از روایت فردوسی با دیگر اسناد تاریخی اشاراتی کرده‌اند (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۳ / ۱۷۹-۴۷۳ و ۴ / ۱-۳۱۴؛ بالازاده، ۱۳۷۷: ۴۵-۵۷؛ یاحقی، ۱۳۸۸: ۱۷۷-۱۹۸؛ نحوی-غفوری، ۱۳۸۹: ۱۷۳-۱۸۴؛ طاهری-مؤمنی ثانی، ۱۳۸۹: ۵۹-۷۶).

۱۲. نام سوفرا در بسیاری از نسخه‌ها و چاپ‌های شاهنامه دگرگون شده و به اشکال «سرخاب» (ر.ک. فردوسی، سعدلو، ۱۳۷۹: ۷۶۶؛ فردوسی، مول، ۱۳۸۶: ۱۶۵۵؛ فردوسی، بروخیم، ۱۳۸۶: ۲۱۹۶)، «شوخی» (ر.ک. فردوسی، سن ژوزف، ۱۳۸۹: ۷۳۷)، «سوحوش» (ر.ک. فردوسی، لندن، ۱۳۸۴: ۲۲۳) و «سرخوان» (ر.ک. فردوسی، ماکان، ۱۳۷۹: ۴۷۷) آمده است. همه این ضبط‌ها نادرست است. از این گذشته واژه سوفرا در بخش‌های دیگر داستان پیروز در برخی نسخه‌ها و چاپ‌های گوناگون به شرح زیر ضبط شده است:

الف. سوفرا (ر.ک. مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۸۷-۱۲۹۷؛ فردوسی، سعدلو، ۱۳۷۹: ۷۶۸ و ۷۷۳؛ فردوسی، لندن، ۱۳۸۴: ۲۲۳-۲۲۵؛ فردوسی، مول، ۱۳۸۶: ۱۶۶۲-۱۶۷۶؛ فردوسی، بروخیم، ۱۳۸۶: ۲۲۰۲-۲۲۱۷).

ب. سوفرا (ر.ک. فردوسی، خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۳۳/۷؛ پاورقی؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۸۸).

ج. سوفرا (ر.ک. فردوسی، سن ژوزف، ۱۳۸۹: ۷۴۰-۷۴۵؛ فردوسی لندن، ۱۳۸۴: ۲۲۵-الف؛ فردوسی، ماکان، ۱۳۷۹: ۴۷۶-۴۷۹؛ فردوسی، مسکو، ۱۳۸۲: ۱۲/۸-۳۶).

د. سرفرا (ر.ک. فردوسی، سعدلو، ۱۳۷۹: ۷۶۹-۷۷۱).

ه. سوخرا (ر.ک. فردوسی، جیحونی، ۱۳۸۰: ۱۶۷۵-۱۷۰۰).

چنان‌که ملاحظه می‌شود گاهی در یک نسخه نام سوفرا به دو صورت متفاوت ضبط شده است. ملک‌الشعراى بهار در حاشیه شاهنامه نوشته که ضبط سوخرا صحیح است (ر.ک. فردوسی، بهار، ۱۳۸۰: ۱۵۸/۳).

۱۳. برپایه یکی از روایات، خوشنواز برای پیروز پیام می‌فرستد تا هردو رویاروی هم قرار بگیرند. پس از روبه‌رو شدن دو پادشاه، خوشنواز به نصیحت کردن پیروز می‌پردازد تا از نبرد دست بردارد، اما پیروز بر جنگ پافشاری می‌کند (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۳).

۱۴. بنابر یکی از روایت‌ها، خوشنواز گردن پیروز را می‌زند (ر.ک. ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۵۱).

۱۵. اما برخی پژوهشگران دلیل این امر را چنین دانسته‌اند که برپایه قراردادی که پیروز پیشتر با هیتالیان بسته بود، بخش‌هایی از سرزمین ایران را به هیتالیان واگذار کرده بود. اما اکنون پیروز می‌خواهد آن قرارداد را بشکند و نشانه مرزی را آنجایی ببرد که در زمان بهرام گور بود (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۲۶۲/۳). شماری دیگر نوشته‌اند که پیروز به دلیل عدم پذیرش مرزهای معین شده در عهدنامه بهرام گور، به جنگ خوشنواز می‌رود (ر.ک. جیحونی، ۱۳۸۰: ۳۴۴). به روایت ثعالبی علت جنگ میان دو کشور این بود که همه شاهان فرمان‌بردار پیروز شدند مگر خوشنواز (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۱). به نظر می‌رسد همه نکته‌های مذکور تنها بهانه‌ای برای تازش پیروز به سرزمین هیتالیان بوده؛ انگیزه اصلی او خالی بودن خزانه به دلیل قحطی هفت‌ساله بوده است.

۱۶. به احتمال بسیار این روایت ساختگی است و حقیقت تاریخی ندارد. زیرا بعید است که پیروز پس از قحطی هفت‌ساله و خالی بودن خزانه، صرفاً برای جهاد با بی‌دینان به نبردی بدفرجام دست بزنند. به نظر

می‌رسد این روایت در دوره ساسانیان ساخته شده و توجیهی است برای آنکه شاه ایران را پیمان‌شکن و خیانت‌پیشه معرفی نکنند.

۱۷. در برخی منابع آمده است که بزرگان ایران پیروز را از پیمان‌شکنی منع می‌کنند (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۰؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۷۲).

۱۸. به روایت پروکوپئوس، هپتالیان پیروز را به دره‌ای می‌کشاند و او را در آنجا گرفتار می‌سازند (ر.ک. پروکوپئوس، ۱۳۸۲: ۲۰-۲۲).

۱۹. اما برپایه روایت دیگری، پیروز این منار را ویران و به هپتالیان حمله می‌کند (ر.ک. دینوری، ۱۳۶۴: ۸۸).
۲۰. به نظر نولدکه به دلیل آنکه نام این دختر برای راویان نامعلوم بوده است به او عنوان پیروزدخت را داده‌اند (ر.ک. نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۵۹). مهرداد بهار در گزارش بندهش، نام این دختر را «آتشک» آورده است، هرچند درباره صحت آن تردید کرده است (ر.ک. فرنیغ‌دادگی، ۱۳۸۰: ۱۴۱). یکی از پژوهشگران این واژه پهلوی را تحریفی از نام «اردشیر» می‌داند (ر.ک. دریایی، ۱۳۸۰: ۱۴۶).

۲۱. به روایت یعقوبی این دختر خواهر پیروز بود نه دختر او (ر.ک. یعقوبی، ۱۳۸۷: ۲۰۱).

۲۲. یکی از شاهنامه‌شناسان می‌نویسد: «پس از پیروزی سوفرای، خنیاگران سرودی در ستایش او می‌خوانند چون بلاش و قباد نامی ندارند. ولی همین واقعه رشک قباد را برمی‌انگیزد و کینه سوفرای را به دل می‌گیرد که سرانجام به قتل پهلوان می‌انجامد» (خالقی‌مطلق، ۱۳۸۹: ۲۶۵/۳). بنابر روایت یکی از مورخان، پس از پیروزی سوفرای، همه ایرانیان گرد آمدند و به سوفرای گفتند تو پادشاه ما باش. اما سوفرای نپذیرفت و گفت از فرزندان پیروز یکی را بر تخت بنشانند، زیرا ایشان پادشاه‌زاده‌اند و پادشاهی را شایسته‌اند (ر.ک. بلعمی، ۱۳۸۶: ۸۴۲).

۲۳. طبری می‌نویسد که چون مدتی از شهریاری قباد گذشت، ایرانیان به حسن تدبیر و کفایت سوفرای در کار مملکت مطمئن شدند و به قباد و لیاقت او بدگمان گشتند و او را به دیده خفت نگرستند (طبری، ۱۳۸۴: ۱۶۷).

۲۴. بنابر یکی از روایات، شاپور رو به سوفرای می‌گوید که چرا حد خود را نمی‌شناسی و خود را فراموش کرده‌ای و بی‌فرمان شاه در کارها مداخلت می‌کنی؟ (ر.ک. بناکتی، ۱۳۴۸: ۶۱).

۲۵. برای آگاهی بیشتر درباره سرگذشت مانی و مزدک ر.ک. تقی‌زاده، ۱۳۸۳: ۲۷۵؛ ۳۷۲؛ ویدن‌گرن، ۱۳۸۷: ۳۶-۶؛ سرکاراتی، ۱۳۸۵ الف: ۱۳۳-۲۱۱؛ یارشاطر، ۱۳۸۱: ۴۴۷-۴۸۳؛ جلالی‌نابینی، ۱۳۸۴: ۲۷۶-۳۱۴.

۲۶. نولدکه می‌نویسد شاید سوفرای با زرمهر که می‌گویند پسر او بوده است شخص واحدی باشد. زیرا وقایعی که به هر دو نسبت می‌دهند یکی است (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۵۱).

۲۷. بنابر نظر یکی از پژوهشگران، با اینکه سوفرای را به فرمان قباد به قتل آوردند، پسرش زرمهر به واسطه اعتقادی که به تقدس خون پادشاه دارد از کشتن پادشاه برکنار شده خودداری می‌کند (یارشاطر، ۱۳۸۳: ۵۱۵).

۲۸. در برخی منابع تاریخی، پیروز را مردی عدالت‌پیشه، دادگر، دین‌دار، پارسا و آگاه خوانده‌اند (ر.ک. طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۷؛ گردیزی، ۱۳۸۴: ۹۴؛ ابن‌بلخی، ۱۳۷۴: ۲۱۸؛ منهای سراج، ۱۳۴۲: ۱۶۳؛ بیضاوی، ۱۳۸۲: ۴۶؛ فصیح‌خوافی، ۱۳۸۶: ۴۴؛ مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۱۵؛ قزوینی، ۱۳۸۶: ۷۱)؛ اما گاهی نیز او را پادشاهی تنگ‌نظر و بدرفتار خوانده‌اند که وجودش برای مردم شوم بوده است (ر.ک. ابن‌اثیر، ۱۳۸۴: ۴۷۴؛ قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۱).

۲۹. نظیر این‌گونه تحریف‌ها در داستان اسکندر نیز دیده می‌شود. بنابر نظر برخی محققان، برای آنکه ننگ شکست ایرانیان از اسکندر را کم کنند در برخی کتاب‌ها او را ایرانی‌نژاد خوانده‌اند (ر.ک. مینوی، ۱۳۸۵: ۱۷). با این حال دلایل دیگری نیز برای ایرانی‌تبار شناساندن اسکندر برشمرده‌اند (ر.ک. امیدسالار، ۱۳۹۰: ۳۹-۶۰). گذشته از داستان اسکندر، یکی از پژوهشگران داستان رستم و سهراب را نیز یکی از داستان‌هایی می‌داند که با روایت اصلی آن تفاوت ساختاری دارد و معتقد است که صورت فعلی داستان برای اعاده حیثیت ایرانیان ساخته و پرداخته شده است (ر.ک. رستگارفسائی، ۱۳۷۴: ۹۲۱-۹۳۴).

منابع

- آخته، ابوالقاسم (۱۳۸۸) جشن‌ها و آیین‌های شادمانی در ایران. تهران: اطلاعات.
- آملی، مولانا اولیاءالله (۱۳۴۸) تاریخ رویان. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۰) دفتر خسروان. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۸۸) «روز و ماه تاج‌گذاری چند شهریار ساسانی در شاهنامه». مطالعات ایرانی. دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال هشتم. شماره ۱۵: ۱-۱۵.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۳) تاریخ کامل. برگردان سیدمحمدحسین روحانی. تهران: اساطیر.
- ابن اسفندیار (۱۳۶۶) تاریخ طبرستان. تصحیح عباس اقبال. تهران: کلاله خاور.
- ابن بلخی (۱۳۸۴) فارس‌نامه. تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسائی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن خلدون (۱۳۸۳) العبر. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اعظمی سنگسری، چراغ‌علی (۱۳۵۵) «قاروند یا سوخراییان». بررسی‌های تاریخی. سال ۱۱. شماره ۳: ۲۰۳-۲۴۴.
- _____ (۱۳۵۴) «نگاهی به سوخراییان». گوهر. شماره ۳۳-۳۴: ۷۲۸-۷۳۳ و ۸۴۳-۸۴۹.
- امیدسالار، محمود (۱۳۹۰) «اسکندر: از هجوم تا جذب». جستارهای ادبی. شماره ۱۷۴: ۳۹-۶۳.
- _____ (۱۳۸۸) «خدای‌نامه». دانش‌نامه زبان و ادب فارسی. ج ۳. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- ایوانف، م.س- دیگران (۱۳۵۹) تاریخ ایران. ج ۱. ترجمه سیروس ایزدی و حسین تحویلی. تهران: دنیا.
- بالازاده، امیرکاووس (۱۳۷۷) «مزدک در شاهنامه». در: مهر و داد و بهار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بروسیوس، ماریا (۱۳۸۹) زنان در ایران باستان. ترجمه محمود طلوعی. تهران: تهران.
- بلعمی، ابوعلی (۱۳۸۶) تاریخ بلعمی. تصحیح محمدتقی بهار و محمد پروین گنابادی. تهران: هرمس.
- بناکتی، داوود بن محمد (۱۳۴۸) تاریخ بناکتی. تصحیح جعفر شعار. تهران: انجمن آثار ملی.

بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۶) *آثارالباقیه*. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: امیرکبیر.
بیضاوی، ناصرالدین (۱۳۸۲) *نظام‌التواریخ*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.

پروکوپیوس (۱۳۸۲) *جنگ‌های ایران و روم*. ترجمه محمد سعیدی. تهران: علمی و فرهنگی.
پورداوود، ابراهیم (۱۳۸۶) «چرا ایرانیان از تازیان شکست خوردند؟». *آناهیتا*. به کوشش مرتضی گرجی. تهران: دنیای کتاب.

تجارب‌الامم فی اخبار ملوک‌العرب والعجم (۱۳۷۳) تصحیح رضا انزابی‌نژاد و یحیی کلانتری. مشهد: دانشگاه فردوسی.

تفضلی، احمد (۱۳۸۳) *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. تهران: سخن.

تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۸۳) *مانی‌شناسی*. تهران: توس.

ثعالبی، عبدالملک بن محمد (۱۳۶۸) *تاریخ ثعالبی*. ترجمه محمد فضایی. تهران: نقره.

ثعالبی، ابی‌منصور (۱۹۶۳) *تاریخ غرر‌السیر*. تصحیح زوتنبرگ. تهران: اسدی.

ثلاثی، محسن (۱۳۸۱) «نگاهی به فرایند تاریخی تطور برخی اقوام ترک و عرب‌تبار در حوزه فرهنگ ایرانی». *نامه انسان‌شناسی*. دوره اول. شماره ۲: ۱۲۱-۱۳۱.

جلالی نایینی، سید محمدرضا (۱۳۸۴) *ثنویان در عهد باستان*. تهران: طهوری.

جیحونی، مصطفی (۱۳۸۰) *شاهنامه فردوسی*. کتاب صفر. اصفهان: شاهنامه‌پژوهی.

خالقی‌مطلق، جلال (۲۵۳۷) «ابوعلی بلخی». *دانش‌نامه ایران و اسلام*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

_____ (۱۳۸۶) «اهمیت شاهنامه فردوسی». *سخن‌های دیرینه*. تهران: افکار.

_____ (۱۳۶۲) «فرامرنامه». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. دوره ۱۹. شماره ۱۲۸: ۸۵-۱۲۱.

_____ (۱۳۸۹) *یادداشت‌های شاهنامه*. بخش سوم. تهران: بنیاد دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.

خوارزمی، ابو‌عبداله (۱۳۶۲) *مفاتیح‌العلوم*. ترجمه حسین خدیو‌جم. تهران: علمی و فرهنگی.

خواندمیر، غیاث‌الدین حسینی (۱۳۶۲) *تاریخ حبیب‌السیر*. تهران: کتابفروشی خیام.

دریایی، تورج (۱۳۸۰) «اردشیر، موبد موبدان: یک تصحیح در متن بندهش». *ایران‌شناسی*. سال ۱۳. شماره ۴۹: ۱۴۵-۱۴۷.

_____ (۱۳۸۱) *سقوط ساسانیان*. ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینک‌لو، تهران: تاریخ ایران.

_____ (۱۳۹۰) *شاهنشاهی ساسانی*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.

_____ (۱۳۹۱) *ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان*. ترجمه آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی. تهران: کتاب پارسه.

- دیاکونوف، میخائیل (۱۳۹۰) *تاریخ ایران باستان*. ترجمه روحی ارباب. تهران: علمی و فرهنگی.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۶۴) *اخبار الطوال*. ترجمه محمدمهدی دامغانی. تهران: نی.
- رازپوش، شهناز (۱۳۷۴) «قارن‌وندیان و باوندیان در تاریخ ایران». *تحقیقات اسلامی*. سال دهم. شماره ۱ و ۲: ۸۹-۱۰۰.
- رستگارفسایبی، منصور (۱۳۷۴) «روایتی دیگر در مرگ رستم». *نمیرم از این پس که من زنده‌ام*. به کوشش غلامرضا ستوده. تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۸۸) *فرهنگ نام‌های شاهنامه*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۷) *آیین‌ها و جشن‌های کهن در ایران امروز*. تهران: آگاه.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹) *تاریخ ایران بعد از اسلام*. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۷) *روزگاران*. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۸۹) *نامورنامه*. تهران: سخن.
- سرکاراتی، بهمن (۱۳۸۵) الف. «اخبار تاریخی در آثار مانوی». *سایه‌های شکارشده*. تهران: طهوری.
- _____ (۱۳۸۵) ب. «بنیان اساطیری حماسه ملی ایران». *سایه‌های شکارشده*. تهران: طهوری.
- سعید ابن بطریق (۱۹۰۵) *التاریخ المجموع علی التحقيق والتصدیق*. بیروت: الآباء الیسوعیین.
- سلوود، دیوید (۱۳۸۳) «سگه‌های ساسانیان». *تاریخ ایران کیمبریج*. جلد سوم. بخش اول. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- طاهری، محمد و محمد مؤمنی‌ثانی (۱۳۸۹) «بررسی تفاوت ساختاری داستان مزدک در شاهنامه فردوسی با دیگر منابع تاریخی». *گوهر گویا*. شماره ۱۴: ۵۹-۷۶.
- طبری، ابوجعفر محمدبن جریر (۱۳۸۴) *تاریخ الرسل و الملوک*. ترجمه صادق نشات. تهران: علمی و فرهنگی.
- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۸۸) *تاریخ باستانی ایران*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۳) «تاریخ سیاسی ایران در دوران ساسانیان». *تاریخ ایران کیمبریج*. جلد سوم. بخش اول. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۶) *میراث باستانی ایران*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶) *شاهنامه*. تصحیح جلال خالقی‌مطلق. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- _____ (۱۳۸۶) *شاهنامه فردوسی*. چاپ بروخیم. تصحیح عباس اقبال و مجتبی مینوی و سعید نفیسی. به کوشش بهمن خلیفه. تهران: طلایه.
- _____ (۱۳۷۹) *شاهنامه فردوسی*. تصحیح ترنر ماکان. به خط اولیا سمیع شیرازی. تهران: سنایی-سعدی.

- _____ (۱۳۸۹) شاهنامه. نسخه کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت. به کوشش ایرج افشار و محمود امیدسالار. تهران: طلایه.
- _____ (۱۳۸۰) شاهنامه فردوسی. تصحیح و توضیح ملک الشعراء بهار. به کوشش علی میرانصاری. تهران: استاد.
- _____ (۱۳۸۰) شاهنامه فردوسی. تصحیح مصطفی جیحونی. اصفهان: شاهنامه پژوهی.
- _____ (۱۳۸۶) شاهنامه فردوسی. تصحیح ژول مول. تهران: الهام.
- _____ (۱۳۸۲) شاهنامه فردوسی. چاپ مسکو. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- _____ (۱۳۸۴) شاهنامه فردوسی. چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه بریتانیا. تهران: طلایه.
- _____ (۱۳۷۹) شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی. [نسخه سعدلوا]. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فرنبغ دادگی (۱۳۸۰) بندهش. گزارش مهرداد بهار. تهران: توس.
- فصیح خوافی (۱۳۸۶) مجمل فصیحی. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.
- فولادپور، همایون و هایده ربیعی (۱۳۶۸) «نگاهی تازه به داستان مزدک و قباد». *ایران نامه*. شماره ۲۹: ۱-۴۷.
- قزوینی، شرف‌الدین فضل‌اله (۱۳۸۳) *المعجم فی آثار ملوک العجم*. به کوشش احمد فتوحی‌نسب. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قزوینی، یحیی‌بن عبداللطیف (۱۳۸۶) *لب‌التواریخ*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کریستن‌سن، آرتور (۱۳۷۹) *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. تهران: دنیای کتاب.
- _____ (۱۳۸۱) *کیانیان*. ترجمه ذبیح‌الله صفا. تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۶) *وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانی*. ترجمه مجتبی مینوی. تهران: اساطیر.
- کوکس، پترویل (۱۳۹۰) *مردان در جنگ: پارسیان، پارتیان و ساسانیان*. ترجمه بهنام محمدپناه. تهران: سبزان.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۸۴) *زین الاخبار*. به اهتمام رحیم رضازاده ملک. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گیرشمن، رومن (۱۳۸۸) *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. تهران: معین.
- _____ (۱۳۸۳) *مجمل‌التواریخ*. تصحیح محمدتقی بهار. تهران: دنیای کتاب.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۸۴) *فرهنگ ایرانی پیش از اسلام*. تهران: توس.
- مرعشی، میرسیدظهیرالدین (۱۳۴۵) *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*. به کوشش محمدحسین تسبیحی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.

- مروتی، زهرا (۱۳۸۵) «هپتال‌ها». رشد آموزش تاریخ. شماره ۲۳: ۳۰-۳۴.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱) تاریخ گزیده. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۷۷) *ظفرنامه به انضمام شاهنامه*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲) *مروج الذهب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۸۶) *آفرینش و تاریخ*. ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
- مسکویه، ابوعلی (۱۳۸۹) *تجارب الامم*. ترجمه ابوالقاسم امامی. تهران: سروش.
- منهاج سراج (۱۳۴۲) *طبقات ناصری*. به کوشش عبدالحی حبیبی. کابل: مطبعه پوهنی.
- میرخواند (۱۳۳۸) *تاریخ روضه الصفا*. تهران: خیام.
- میرسعیدی، نادر (۱۳۷۹) «افسانه‌های تاریخی در تاریخ ساسانیان». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران*. شماره ۱۵۶: ۴۱۷-۴۳۶.
- مینوی، مجتبی (۱۳۸۵) *فردوسی و شعرا*. تهران: معین.
- نقیسی، سعید (۱۳۸۸) *تاریخ تمدن ایران ساسانی*. تهران: کتاب پارسه.
- نحوی، اکبر و رضا غفوری (۱۳۸۹) «تابرابری سرگذشت مانی در شاهنامه فردوسی با پژوهش‌های تاریخی». *بوستان ادب*. شماره ۳: ۱۷۳-۱۸۴.
- نولدکه، تئودور (۱۳۸۸) *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*. ترجمه عباس زریاب‌خویی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نهایه‌الآرب فی أخبار الفرس و العرب (۱۳۷۵) *تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ویدن‌گرن، گئو (۱۳۸۷) *مانی و تعلیمات او*. ترجمه نزهت صفای اصفهانی. تهران: مرکز.
- ویسپهوفر، یوزف (۱۳۹۰) *ایران باستان*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
- وینتر، انگلبرت و بئاته دیگناس (۱۳۸۶) *روم و ایران*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: فرزانه روز.
- هویان، آندرانیک (۱۳۵۰) «جشن تیرگان یا آبریزان و رد پای آن در دیگر نقاط جهان». *هنر و مردم*. دوره ۱۰. شماره ۱۱۰: ۳۰-۳۵.
- یارشاطر، احسان (۱۳۸۱) «آیین مزدکی». *تاریخ ایران کیمبریج*. جلد سوم. بخش دوم. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۳) «تاریخ ملی ایران». *تاریخ ایران کیمبریج*. جلد سوم. بخش اول. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۸) «داستان اردشیر حماسه یا تاریخ؟». *از پاژ تا دروازه رزان*. تهران: سخن.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۸۷) *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- Omidshah, Mahmood (2001) «Notes on Some Women of Shahnama», *Nāme-ye-Iran-e Bastan*. Vol1, No1: 23-48.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی